

ЧЕДОМИЛА МАРИНКОВИЋ

КТИТОРСКИ МОДЕЛ — СЛИКА МАКЕТЕ ИЛИ ЦРКВЕ?*

О неким терминолошким питањима у вези
са представом архитектуре на ктиторским портретима

Айстиракџи. У тексту се говори о терминологији која се користи у вези са представама црквене грађевине на ктиторским портретима у српској средњовековној и византијској уметности. Претходна истраживања ове теме оставила су многа отворена питања и нису исцрпла њену сложеност. У дефинисању проблема представљене цркве најважнији корак је одређивање јасних терминолошких одредница, јер је досадашња употреба термина *кџиџиторски модел* често доводила до забуне и усмеравала истраживања у погрешном правцу.

Кључне речи. Ктиторски модел, представа архитектуре, слика цркве, макета.

У широком репертоару, представа архитектуре у византијској уметности, као и представе цркава на ктиторским портретима заузимају посебно место како у монументалном зидном сликарству тако и у другим уметничким родовима. Њихов број веома је велики на читавом подручју које обухвата не само Византију у ужем сми-

* Рад представља део магистарске тезе под насловом *Представа изведене грађевине — цркве на кџиџиторским портретима у српској средњовековној монументалној уметности и њихове византијске паралеле*, која је одбрањена 25. 3. 2005. године на Филозофском факултету у Београду пред комисијом коју су сачињавали академик Војислав Кораћ, проф. др Марица Шупут (ментор) и др Смиљка Габелић. Овом приликом бих желела да се члановима комисије захвалим на подршци приликом израде тезе, а колегама који су ми пажљивим читањем и сугестијама помогли при настанку и објављивању овог чланка изразим најдубљу захвалност: Јелени Богдановић са универзитета у Принстону, др Софији Милорадовић из Института за српски језик САНУ и мр Милораду Радевићу из Историјског института САНУ. Рад посвећујем мојој преминулој баки Надежди Мисаљевић.

слу него и највећи део земаља њеног културног утицаја.¹ Споменици монументалног зидног сликарства настали на територији српске средњовековне државе, у којима је ова тема изузетно често заступљена, по својој бројности, временском континуитету и изразито високим ликовним вредностима представљене архитектуре, чине посебну целину.²

Представе цркве на ктиторским портретима појављују се у различитим ликовним родовима — мозаику, монументалном сликарству, рељефу, на минијатурама и печатима.³ Међутим, иконографски мотив у коме ктитор предаје било какав поклон светој личности, према истраживањима Ненси Шевченко, никада се не појављује на иконама.⁴

¹ Грађу за наше истраживање пружили су нам сачувани споменици монументалног сликарства настали у распону од VI до XV века, не само у Цариграду и околини, већ и они са подручја која су припадала тзв. *Византијском Комонвелту*. Више од шездесет примера монументалних композиција са представом ктиторске архитектуре сакупљени су из цркава са подручја Албаније, Бугарске, Грузије, Грчке, Италије, Јерменије, Кападокије, Кипра, Русије и Румуније.

² У српској средњовековној монументалној уметности забележили смо тридесет и осам ктиторских портрета, са потпуно или делимично сачуваном представом ктиторске архитектуре, насталих у периоду од 1080. до 1460. године, на територији не само српске средњовековне државе, већ и у тзв. Охридској сликарској школи XV века, као и оне ктиторске композиције настале након овог периода у којима је, према досадашњим сазнањима, поновљен изглед оригиналне ктиторске композиције из ранијег периода.

³ Примери ктиторских портрета са представом архитектуре у раном хришћанству најчешће су рађени у техници мозаика: *Рим*, *Св. Козма и Дамјан* (526–530), *Св. Лоренцо изван зидина* (579–590), *Св. Ањезе изван зидина* (625–638), *кајела Св. Венанција у Лаћеранској базилици* (640–642), *кајела Св. Кирика и Јулије у базилици св. Марија Анђиква* (705–707), *Св. Праседе* (817–824), *Св. Цецилија* (817–824), *Св. Марко* (828–824), *Равена С. Витале* (око 526), *Пореч Еуфразијева базилика* (535–543). У каснијем периоду мозаици са овим мотивом сачувани су на Сицилији, *Монреале* (1171–1183), и у Цариграду, *Хора* (1315–1321). Највећи број примера овог мотива, ипак, сачуван је у фреско техници: *Фокида Св. Лука* (1011), *Кијев Св. Софија* (1045), *Кијар Панагија Форбиотиса* (1105), *Гелатиј Рођење Богородице* (1106–1025), *Бетанија Богородица* (сред. XII века), *Касторија Св. Врачи* (око 1180, две композиције), *Вардзија Усјење Богородице* (1184–1186), *Касторија Св. Никола Казниџис* (крај XII века), *Нередица Св. Сјас* (1245), *Иваново Затрујанајта* (1230) и *Саборенајта црква* (средица XIII века), *Бојанска црква* (1259), *Кијар Панагија Муџула* (1280), *Ајша, Панагија Велас* (1281), *Ајлолонија Богородичина црква* (1281), *Цариград црква Св. Еуфемije на Хијодрому* (крај XIII века), *Кајадоксија Белисирма кирк да алтиј килисе* (1283–1285), *Лаконија Панагија Хризафитиса* (1289), *Касторија Св. Сћефан* (крај XIII века), *Мистира Афендики* (1313–1322), *Кијар Дали* (1317), *Бачково кајела* (1331–1371), *Доња Каменица наос и припратица* (почетак XIV века), *Иваново Црквајта* (1331–1371), *Сјаничење Св. Никола* (1331–32), *Калотијина Св. Никола* (1331–1334), *Карлуково Св. Марина* (средица XIV века), *Волојово Усјење* (1352), *Мистира Богородица Перивлејта* (средица XIV века), *Куртеа де Арђеш* (1375–1377).

Представе ктиторске архитектуре изведене у рељефу карактеристичне су за грузијску и јерменску архитектуру, као што су примери цркава у *Ајени* (половина VII века), *Коргу* (VIII век), *Ахштмару* (915–921), *Ойици* (923–937), *Долискани* (937–954), *Ошкју* (963–973), *Хахтјаду* (967–991) и *Царостјавију* (крај X века). Веома је мали број сачуваних представа ктиторске архитектуре у минијатурном сликарству, углавном у типцима: *Тийику Ђоринске библиотјеке* (1285–1286) и у *Тийику Линколн колеџа* (после 1345) у Оксфорду. Формално и представе архитектуре на печатима представљају врсту извора за познавање и проучавање ове сцене. Ипак, представљање архитектуре у овој техници је у сасвим другачијој улози. О овоме више код: J. Cotsonis, „The Virgin and Justinian on Seals of the Ekklesiekdikoi of Hagia Sophia“, *Dumbarton Oaks Papers* n. 56, Washington (2002) 41–55.

⁴ Nancy Patterson-Ševčenko, „The Representation of Donors and Holy Figures on four Byzantine Icons“, *Δελτιον της Χριστιανης Αρχαιολογικης Εταιρειας* IZ, Ατινα (1993–94) 157, f. 2. Једини нама

Сликана представа цркве у оквиру ктиторске композиције уобичајено се назива *ктиторски модел*, или *модел цркве*.⁵ Овај термин је у широкој употреби и у странијој литератури.⁶

познати изузетак овде изнесеног става, по коме се ктитори са представом цркве не сликају на иконама, представља двострана икона из атоског манастира Дионисијата на којој је представљен трапезунтски цар Алексије III Комнин, како са патроном, св. Јованом Крститељем, заједнички држи представу веома схематизоване куполне грађевине. Икона је датована у године око 1349–90. *Treasures of Mount Athos, Thessaloniki* (1997) 91; *Byzantium, Faith and Power (1261–1557)*, N. York (2004) 9, fig. 1.7.

⁵ А. Стојаковић, „Ктиторски модели Мораче“, *Старинар* н.с. XV–XVI (1966) 95, f.1; А. Стојаковић, *Архитектонски њорстор у сликарству средњовековне Србије* (Нови Сад 1970) 34, 40, 58, 77, 118, 188, 189, 193, 200; А. Стојаковић, „Ктиторски модел Ресаве“, *Зборник Моравска школа и њено доба* (Београд 1972) 269–274; Lj. Karaman „Crkvice sv. Mihajla kod Stona“, *Vjesnik hrvatskog arheološkoga društva u Zagrebu*, N.S. XV (1928) 94; J. Максимовић, „Иконографија и програм мозаика Еуфразијево базилика у Поречу“, *Зборник радова Византолошког Института* VIII₂ (1964) 247; W. Oakeshott, *Mozaici Rima od III do XIV veka* (Београд 1967) 137, 202; В. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* (Београд 1975) 35, 44, 57, 75, 80; Група аутора, *Историја примењене уметности код Срба* (Београд 1977) 221; Ђ. Вошковић, „Osvrt na neka pitanja arhitektonskog rešenja crkve sv. Mihajla u Stonu“, *Gunjačin zbornik* (Zagreb 1980) 141; Р. Љубинковић, „Црква Св. Николе у Станичењу“, *Зограф* 15 (Београд 1984) 77; Б. Тодић, *Граница — сликарство* (Београд и Приштина 1988) 130, 170, 171; Б. Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина* (Београд 1998) 33, 36, 44, 49, 55, 57, 62, 299, 328, 333; С. Габелић, *Манастир Лесново* (Београд 1988) 31, 32, 33, 114, 116, 117; В. Корач, *Споменици монументалне српске архитектуре XIV века у Повардарју* (Београд 2003) 43, 50, 57, 66.

Термин *модел храма* такође се често појављује у: В. Ђурић, „Портрети на повељама византијских и српских владара“, *Зборник Филозофског факултета, споменица Виктора Новака*, VII, 1 (Београд 1963) 257, 265; В. Ђурић, *Византијске фреске*, 43; Б. Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, 55. Понекад се *модел* прецизније одређује: *модел Св. Софије* (Ђурић „Портрети на повељама“ 257), *модел сојоћанске цркве* (Ђурић, *Сојоћани*, Београд 1963, 32) *model carske saborne crkve* (F. Gerke, *Kasna antika i rano hrišćanstvo* (Novi Sad 1973) 218). Уколико се не ради о целој цркви већ о њеном делу, употребљавају се и термини *модел кайеле* (Oakeshott, *Mozaici Rima*, 140; A. Grabar, *L'Empereur dans l'Art byzantin* (London 1971²) 109; Ch. Ihm, *Die Programme der Christlichen Apsismalerei, 4.–8. Jahrhundert* (Stuttgart 1992), 154; Ђурић, *Византијске фреске*, 76) или *модел орајоријума* (Oakeshott, *Mozaici Rima*, 145).

⁶ У литератури на енглеском језику употребљавају се следећи термини: *model of the church* in: O. Demus, *The mosaics of Norman Sicily* (London 1949) 302, 304; Morey, *Early Christian Art* (London 1953) 164, 179; A. and J. Stylianou „Donors and dedicatory inscriptions, supplicants and supplications in the painted churches of Cyprus“ *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinisten Gesellschaft* IX (Graz–Köln 1960), 98, 99, 103, 104; A. and J. Stylianou, *Painted churches of Cyprus* (Stourbridge 1964) 53; V. Lazarev, *Old Russian Murals and Mosaics* (London 1966) 48, 127, 236; J. Spatharakis, *The portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts* (Leiden 1976) 189, 248; T. Malmquist, *Byzantine 12th Century Frescoes in Kastoria* (Uppsala 1979) 85, 87; E. Lipsmeyer, *The Donor and his church model in medieval Art from Early Christian Times to the late Romanesque Period*, Unpublished PhD Thesis (Rutgers University, New Jersey 1981) 56, 59 et passim; S. Kalopissi-Verti, *Dedicatory Inscriptions and Donor Portraits in Thirteenth Century Churches in Greece* (Wien 1992), 99, 101; A. Kirin-G. Gerov, „New Data on the 14th Century Mural Painting in the church of St. Nikola in Kalotina“ *Зограф* 23 (Београд 1993–94) 53; A. Eastmond, *Royal Imagery in Medieval Georgia* (Pennsylvania, 1998) 56, 61, 62, 103, 104, 113, 144, 149, 156, 201 и *model of the church building* (H. Franses, *Symbols, Meaning, Belief: Donor portraits in Byzantine Art*, PhD Thesis, London University 1992, 8). У немачком језику се, такође, употребљавају исти термини: *Modell der Kirche* in: O. Benndorf, „*Antike Baumodelle*“ *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien*, Bd. V, 1. Heft (Wien 1902), 178; F. W. Deichmann, *Ravenna. Hauptstadt des Spätantiken und Abendlandes vol. I–III* (Wiesbaden 1969–1976) 178, 180, 345, 373; Ch. Ihm, *Die Programme der Christlichen Apsismalerei, 4.–8. Jahrhundert*, 24, 139, 142, 144, 164, 173, 194, или варијанта *Kirchenmodell* in: Ihm, *Die Programme*, 137, 168; Th.

С. Радојичић⁷ у *Портретима српских владара у средњем веку*, говорећи о црквама у рукама српских владара-ктитора употребљава термин *модел задужбине*.⁸ Овај термин се заснива на праву ктитора да у својој задужбини буде насликан са црквом коју подиже, што као право припада искључиво оснивачу задужбине (*fondeur*), док то право немају остали приложници (*donateur*).⁹ Цецилија Дејвис Вајер у студији о развоју римских апсидалних композиција у раном хришћанству, којом је обухваћен велики број представа донатора, пише о томе како ктитори, најчешће папе, приносе своје *моделе* Христу у присуству апостолских принчева св. Петра и Павла.¹⁰ Петер

Klauser "Aurum coronarium" Reallexicon für Antike und Christentum, Band I (Stuttgart 1950) 1010; Naumann-Belting, *Die Euphemia Kirche an Hippodrom zu Istanbul und ihre Fresken* (Berlin 1966) 190; H. und H. Buschhausen, *Die Marienkirche von Apollonia in Albanien: Byzantiner, Normanen und Serben im Kampf um die Via Egnatia* (Vienna 1976) 155, 170, 178, 179, 180, 181; На француском језику се употребљава термин *le modèle de l'église*, in: T. Velmans «Les fresques d'Ivanovo et la peinture byzantine à la fin du Moyen Age» *Journal des Savants* (Paris 1965) 381; M. Chatzidakis, *A propos de la date et du fondateur de Saint-Luc*, *Cahiers Archeologiques* XIX (Paris 1969) 134; M. Tatić-Đurić «L' iconographie de la donation dans l'ancien art serbe» *Actes du XIVe Congrès International des études byzantines* (Bucarest 1971) 312; D. Panayotova, *Les portraits des donateurs de Dolna Kamenica*, Зборник радова Византолошког института 12 (Београд 1970) 150, 152; A. Grabar, *L'Empereur dans l'Art byzantin*, 109; T. Velmans «Le portrait dans l'art des Paléologues» *L'art et société à Byzance sous les Paléologues* (Venice 1971) 110, 113, 122, 131; A. Grabar, *L'église de Boïana* (Sofia 1978) 69; D. Pignet-Panayotova, *Recherches sur la peinture en Bulgarie du bas moyen age* (Paris 1987) 103, 114, 115, 225, 227; S. Tomeković-Reggiani «Portraits et structures sociales au XIIe siècle. Un aspect du problème. Le portrait laïque» *Actes du XV Congrès International des études Byzantines II B*, (Athènes 1976) 826; A. Davidov-Temerinski, *Le modèle de l'église que les apôtres Pierre et Paul tiennent ensemble*, *Cahiers Balcaniques* 31 (Paris 2000) 39, 41, 46, а на италијанском *modello di una chiesa* in: G. Ieni «La rappresentazione dell'oggetto architettonico nell'arte medievale con riferimento particolare ai modelli di architettura caucasici» *Atti del primo simposio internazionale di arte armena* (Venezia 1975) 250, 252.

И у словенским језицима наилазимо на исти облик овог термина. На руском то је *модель церкви* у: Ш. Я Амиранашвили, *История грузинского искусства* (Москва 1950) 116, 117; В. Н. Лазарев, *История Византийской живописи* (Москва 1986) 85, 111, 159, или *модель созданного им храма* у: Г. И. Вздорнов, *Волотово. Фрески Успения на Волотовом после близ Новогорода* (Москва 1989) 15, 16. Бугарски термин је *модел на църквата* у: Т. Герасимов „Молидовул на клира при цариградската Св. София“ Разкопки и проучавања IV (София 1950) 19–20, 19, 20, или *модел на църква* у: А. Василиев, *Ктиторски портрети* (София 1960) 6, 7, 24, 25, 26, 30, 45, 46, а македонски *моделот* у: З. Расолкоска-Николовска „Црквата Св. Горги во Горен Козјак во светлината на новиете испитувања“ Симпозијум 1100 годишнина смртта на Кирил Солунски I, (Скопје 1970) 224, 225, С. Габелић, *Манастир Лесново*, 256; Н. Ношпал-Никуљска „За ктиторската композиција и натписот во Марковиот манастир — село Сушица, Скопско“ Гласник института за национална историја XV, II (Скопје 1971) 229, и *моделот на храмот* у: Е. Димитрова, *Манастир Маџејче* (Скопје 2002) 185.

⁷ С. Радојичић, *Портретима српских владара у средњем веку* (Београд 1997) 74.

⁸ Овај термин употребљавају и наши аутори (Р. Николић „Када је подигнута и живописана Раваница“, Саопштења XV (Београд 1983) 54, С. Габелић, *Манастир Лесново* 112, Б. Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина* 33), и страни аутори — *modele de sa fondation* in: A. Grabar, *L'Empereur dans l'Art byzantin*, 30.

⁹ В. Марковић „Ктитори, њихове дужности и права“, Прилози за књижевност, језик и фолклор V (Београд 1925) 100–124; С. Троицки „Ктиторско право у Византији и немањихој Србији“, Глас Српске Краљевске академије CLXVIII (Београд 1935) 81–132.

¹⁰ C. Davis-Weyer „Das Traditio-Legis Bild und seine Nachfolge“ *Münchener Jahrbuch der bildenden Kunst* XII (München 1961) 17.

Блох у лексикографској одредници *воийивна слика*,¹¹ за цркве у рукама ктитора употребава термин *модел архийџекџуре*,¹² и сматра да их ктитори нуде Христу као своју симболичку жртву која представља аналогију за мученичке венце које имају остали учесници ове сцене. Сличну терминологију користе: Дирк Кокс,¹³ Лудвиг Хајнрих Хајденрајх¹⁴ и Елизабет Липсмејер¹⁵ који су се детаљно бавили овим проблемом.

Према Речнику САНУ модел је *минијайџурна рејродукија неког љредметџа*,¹⁶ а Речник Матице српске, под истом одредницом наводи *рејродукију или схему неког објекџа у љриродној величини или у смањеном ојсегу*,¹⁷ и упућује и на значење *минијайџурне, љоийџуно верне рејродукије неке грађевине*.¹⁸

Термин *кийиџорски модел*, дакле, широко је распрострањен назив за архитектуру у руци ктитора. Он почива на двама претпоставкама.

Прва је очигледна сличност (*верна рејродукија*) између реалне архитектуре¹⁹ и њене слике представљене у рукама ктитора. Многи аутори истичу да је сличност насликане и реалне архитектуре у ктиторским сценама велика. В. Ј. Ђурић, поводом портрета деспота Стефана у Манасији, говори о *врло реалистички насликаном моделу храма*,²⁰ а Д. Војводић да се *на основу кийиџорских модела насликаних у рукама донайџора могу доносити љрилично љоуздани закључци о љрвобийном изгледу и фазама изградње љојединих црквених грађевина*.²¹ Са оваквим ставом, по коме се према насликаној архитектури у рукама ктитора могу добити поуздани подаци о првобитном изгледу грађевине, слажу се и многи страни аутори.²² Археолошки и конзерваторски радови често се ослањају на сликане представе цркве у руци

¹¹ P. Bloch, *Das Dedikationsbild*, Lexicon der christlichen Ikonographie, Bd. I (Freiburg 1968).

¹² *Architekturmodell*; *Das Modell der von ihm geschifteten Kirche dar*, op.cit.

¹³ D. Kocks „Stifterdarstellungen in der italienischen Malerei des 13–15. Jahrhunderts“, Inauguraldisertation der Universität zu Köln 1971. 41.

¹⁴ L. H. Heydenreich „Architekturmodell“ *Reallexicon zur deutschen Kunstgeschichte I* (Stuttgart 1937) 918–940.

¹⁵ E. Lipsmeyer, *The Donor and his church model in medieval Art from Early Christian Times to the late Romanesque Period*, Unpublished PhD Thesis (New Jersey 1981).

¹⁶ Речник срџскохрватџског књџжевног и народног језика, књџга XII, САНУ (Београд, 1984) 776.

¹⁷ Речник срџскохрватџског књџжевног језика, 3. књџга (К–О), Матица српска, Матица хрватска, (Нови Сад — Загреб 1969) 408, модел.

¹⁸ *Ibidem*, 279, макетџа.

¹⁹ Овај термин којим се означава стварна, постојећа грађевина за разлику од насликане грађевине преузет је од А. Стојаковић (*Архийџекџонски љросџор у сликарсџиву средњовековне Србије*, 77).

²⁰ В. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, 100.

²¹ Д. Војводић, ктиторски портрет, *Лексикон срџског средњег века* (Београд 1999) 557.

²² *Врљно е предал архитектурното устрџйство на сградата и ни дава представа за ней нџя љрвоначален вид*. Василиев, *Ктиторски портрети*, 25; *Une donnџe supplџementaire en faveur de l'exactitude des dџtails du tableau votif nous a џtџe fournie par l'analyse de l'architecture du monument qui nous a permis d'avancer et de soutenir l'opinion qu'а l'origine l'џglise de St. Nicolae prџsentait rџellement les deux invraisemblables tours-clocher qui figurent sur le dessin de la maquette soutenue par les donateurs*. C. L. Dumitrescu, „Le voivode donateur de la fresque de Saint Nicolae-Domnesc (Arges) et le problџme de sa donation sur Vidin au XV siџcle“ *Rџvue des џtudes Sud Est europџens*, XVII n. 3, (Bucarest 1979) 545, f. 16.

ктитора као на изворне податке,²³ а у појединим случајевима се и рестаурација првобитног изгледа позива на слику цркве у руци ктитора.²⁴ Гвидо Јени наводи да се између слике представљеног објекта и реалне архитектуре може успоставити тачна кореспонденција која је у представљању архитектуре карактеристична само за донаторске (ктиторске) сцене.²⁵

Друга претпоставка има корене у институцији донације објекта. Андре Грабар у књизи о трансформацији римске империјалне симболике у византијску,²⁶ која је до данас остала фундаментална и у целини непревазиђена студија овог проблема, говори о *моделу грађевине*²⁷ које византијски император, аналогно римском, или прима од поробљених варвара²⁸ или га сам приноси божанству.²⁹ Латински термин за овакве моделе је *simulacrum*³⁰, што такође упућује на сличност модела са грађевином коју представља. Овакви модели представљали су замену за она освојена добра (као што су градови) која нису могла бити дислоцирана и изложена током тријумфалних свечаности. Они нису били карактеристични само за римску уметност, већ су постојали у асирској и другим блискоисточним културама знатно пре античког времена.³¹

С обзиром на наведене чињенице оправдано је запитати се да ли је модел у материјалу заиста постојао као архитектонски (градитељски) пројекат који је био сликан или се термин *модел* односи на умањену слику већ подигнуте цркве?

Поводом начина представљања привилегије *Неокорос* на новчићима Мале Азије, за који су многи аутори утврдили да представља непосредни иконографски предлог за настанак ктиторског мотива у доба раног хришћанства,³² Б. Пик у расправи *Die tempeltragenden Gottheiten und die Darstellung der Neokorie auf den Münzen*,³³ поставља пи-

²³ О. Недић „Графичке представе српских манастира као изворни подаци при конзерваторско-рестаураторским радовима“, *Зборник заштитне сјоменика културе* 9, (Београд 1958) 18–38.

²⁴ М. Радан-Јовин, Студеница, Саопштења XII (Београд 1979) 50–57. С. Радојчић „Краљева црква“, *Зборник Осам векова Студенице* (Београд 1986) 208.

²⁵ *Una corrispondenza puntuale* (подвукла Ч. М.) *fra oggetto rappresentato si può riconoscere generalmente soltanto nelle scene di donazione del edificio*. G. Ieni „La rappresentazione dell’oggetto architettonico nell’arte medievale con riferimento particolare ai modelli di architettura caucasici“ 250.

²⁶ A. Grabar, *L’Empereur dans l’Art byzantin*, 154.

²⁷ *Modèle d’ un édifice*. Ibidem.

²⁸ *Offrande au vainqueur*. Ibidem.

²⁹ *Offrande de l’ empereur*. Ibidem, 106.

³⁰ P. Azara „La représentation des modèles dans l’art ancien: un emblème de la création architecturale?“, *Maquettes architecturales de l’Antiquité, Actes du colloque de Strasbourg*, 3–5 décembre 1998 (Paris 2001) 431–432.

³¹ Један од најлепших блискоисточних примера донације макете архитектуре јесте рељеф из Корсабада који се данас чува у Лувру. Ibidem, fig.1.

³² Овакав став заступају: Бендорф („Antike Baumodelle“ 175–197), Грабар (*L’Empereur dans l’Art Byzantin* 106), Радојчић (*Портрети српских владара у средњем веку* 74–76), Лазарев (*История Византийской живописи*, 74), Липсмајер (*The Donor and his church model in medieval Art from Early Christian Times to the late Romanesque Period*, 9–12), Азара („La représentation des modèles dans l’art ancien: un emblème de la création architecturale?“ 425–443).

³³ B. Pick „Die tempeltragenden Gottheiten und die Darstellung der Neokorie auf den Münzen“ *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts VII* (Wien 1904) 1–41.

ти израђени у пуној пластици, тако се претпоставља да се овај термин користио и за означавање макете.⁴⁵

И Витрувије у својој првој књизи помиње графичке представе спољњег изгледа грађевине, називајући их *exemplaribus pictis*.⁴⁶ Латински термин *exemplar* често је коришћен као синоним за горе наведени грчки термин *παράδειγμα*, а имао је и слично значење.⁴⁷

Наведена терминологија била је одговарајућа за античку уметност у којој су стварни (архитектонски и вотивни) модели постојали. У хришћанској уметности, у којој се пак, у потпуно измењеном контексту јавља представа ктитора са црквом, термин *китијорски модел* остаје непромењен, иако би свакако морао бити прилагођен основној есхатолошкој идеји због које се црква подиже и прилаже. Стога употреба термина *китијорски модел* може довести до погрешног тумачења значења ктиторских представа архитектуре. Сам појам је непрецизан и вишезначан. *Китијорски модел* најпре може означавати умањену слику већ постојеће грађевине која представља модел (предложак) за слику. Овакво схватање значења овог термина огледа се у употреби термина *слика цркве*,⁴⁸ *сликана представа цркве у оквиру китијорске композиције*⁴⁹ и *сликани модел*.⁵⁰ У овом случају, *китијорски модел* настаје после здања које представља.

Са друге стране, овај термин може означавати архитектонски (пројектни) модел грађевине која ће тек бити изведена, тј. техничку макету која заједно са плановима, пресецима и цртежима представља део архитектонског пројекта. Оваквих модела је у византијској уметности изразито мали број. Са изузетком једног нађеног у Червену у Бугарској,⁵¹ овакви модели јављају се само у руској⁵² и јерменској уметности.⁵³ Њихово значење и улога у градитељском поступку до данас нису довољно разјашњени, а термин који се за њих употребљава сличан је оном који се употребљава и за сликану представу архитектуре — *модел храма*.⁵⁴

⁴⁵ Оваквог мишљења су и Бендорф („Antike Baumodelle“, 185) и Азара („La représentation des modèles dans l'art ancien: un emblème de la création architecturale?“ 431). Cf. Maquettes architecturales de l'Antiquité, 372–374.

⁴⁶ Vitruvius, *De architectura I–V* (London 1970) 9.

⁴⁷ Бендорф („Antike Baumodelle“, 185) сматра да су ова два термина синоними.

⁴⁸ *Image of the church* in: R. Cormack, *Byzantine Art* (London 2000) 172; *L'image de l'église dans la main de fondateur* in: A. Grabar, *Les églises sépulcrales bulgares*, L'Art de la fin de l'Antiquité et Moyen Age, vol. I–II (Paris 1968) 893.

⁴⁹ И. Стевовић „О првобитном изгледу и времену изградње цркве Св. Михајла у Стону“, Зборник радова Византолошког института XXXV (Београд 1996) 177.

⁵⁰ В. Кораћ, *Споменици монументалне срыске архитетктуры XIV века у Повардарју*, 59.

⁵¹ В. Димова, *Модел на црква в Червен*, Музеи и паметници на културата XII (София 1972) 21–22.

⁵² А. Л. Якобсон „Модель храма из раскопок Эски-кермен в Крыму и проблема нового архитектурного стиля в Византии“ Зограф 8 (Београд 1977) 30–34.

⁵³ Р. Cuneo „Les modèles en pierre de l'architecture arménienne“ *Révue des études arméniennes* VI (Paris 1969) 202–215.

⁵⁴ А. Л. Якобсон „Модель храма из раскопок Эски-кермен в Крыму и проблема нового архитектурного стиля в Византии“ 30–34; В. Димова, *Модел на црква в Червен*, Музеи и паметници на културата XII, 21–22.

Слично овој групи постоји велики број ктиторских модела који се јављају у плитком или дубоком рељефу, а који се својом тродимензионалношћу веома приближавају изгледу пројектног архитектонског модела. Од њега се не разликују својим изгледом, већ само вотивном функцијом.⁵⁵ П. Кунео прави разлику између још три врсте оваквих модела — *модела-реликвијара*, *модела-акројтерија* и *техничких модела*.⁵⁶ Овакви модели карактеристични су само за јерменску и грузијску⁵⁷ уметност. Термини који се најчешће користе за ову врсту модела су *архитектонски предмети*,⁵⁸ *архитектонски модел*⁵⁹ или *камени модел*.⁶⁰

Сложен однос између слике ктиторске архитектуре и архитектонског модела даље компликује постојање још једне могуће врсте слике — слике архитектонског (пројектног) модела⁶¹. На ову врсту слике такође погрешно могу да упуте општеприхваћени термини *ктиторски модел* или *модел цркве*, а посебно термини: *слика модела*,⁶² *сликани модел*,⁶³ или *цркеж макеће*,⁶⁴ који се такође користе за означавање представе цркве на ктиторском портрету.

Недовољна термилошка прецизност додатно се компликује наизменичном употребом термина *модел* и *макећа*, који се често користе као синоними.⁶⁵ За разлику од модела који може бити различите величине, макете се одликују минијатуризацијом и схематизацијом, али и тродимензионалношћу. Када њих нема прецизније је не употребљавати овај термин.⁶⁶

И мада терминологија која се односи на (сликане) ктиторске и (стварне) архитектонске моделе до сада није систематски проучена, најкомплекснију диференцијацију термина налазимо код немачких аутора. У монографији о манастиру Аполо-

⁵⁵ Паоло Кунео („Les modèles en pierre de l'architecture arménienne“ 201) овакве моделе назива моделама-донацијама (*modèles-donations*).

⁵⁶ *Ibidem*.

⁵⁷ G. Ieni, „La rappresentazione dell'oggetto architettonico nell'arte medievale con riferimento particolare ai modelli di architettura caucasici“ 247.

⁵⁸ *Oggetto architettonico. Ibidem*.

⁵⁹ *Modelli di architettura. Ibidem*.

⁶⁰ *Les modèles en pierre*, Cuneo „Les modèles en pierre de l'architecture arménienne“ 201).

⁶¹ T. Marasović, „Projektni modeli u graditeljstvu ranog srednjeg vijeka“, *Starohrvatska prosvjeta*, III, sv. 13 (Zagreb 1983) 139–144. У овом раду термин *архитектонски модел* надаље ће бити коришћен са значењем пројектног модела.

⁶² *Сликама на моделот* у: Е. Димитрова, *Манастир Макејче* (Скопје 2002) 185.

⁶³ В. Кораћ, *Споменици монументалне српске архитектуре XIV века у Повардарју*, (Београд 2003) 59.

⁶⁴ *Dessin de la maquette* in: Dumitrescu, „Le voivode donateur de la fresque de Saint Nicolae-Domnesc (Arges) et le problème de sa donation sur Vidin au XV siècle“ 545, f. 16.

⁶⁵ *Maquette of the cathedral* in: Lazarev, *Old Russian Murals and Mosaics*, 48; *Une maquette de cette église de Bačkovo* in: G. Babić, „Les portraits de Dečani représentant ensemble Dečanski et Dušan“ *Зборник Дечани и византијска уметност* (Београд 1989) 275; *Maquette de l'église* in Tomeković-Reggiani, „Portraits et structures sociales au XIIe siècle. Un aspect du problème. Le portrait laïque“ 826; *Le modèle de l'église* in: A. Davidov-Temerinski, *Le modèle de l'église que les apôtres Pierre et Paul tiennent ensemble*, *Cahiers Balcanique* 31 (Paris 2000) 39, 40.

⁶⁶ Слично мишљење изнео је и Г. Зиберт („Représentations d'édifices sur les bols hellénistiques à relief“ *Maquettes architecturales de l'Antiquité*, 410).

нија у Албанији, у одељку у коме расправљају о ктиторским портретима, Бушхаузен-нови користе врло развијену терминологију, уобичајени термин *модел цркве* (*Modell der Kirche*,⁶⁷ *Kirchenmodell*)⁶⁸ у овом случају још прецизније, *модел кћићорне цркве* у Аполонији (*Modell der Kreuzkuppelkirche*)⁶⁹ они наизменично употребљавају са термином *модел грађевине* (*Modell des Baues*)⁷⁰, истовремено говорећи и о *слици цркве* (*Ein Abbild der Kirche*).⁷¹ Ово нам омогућава да претпоставимо да се термин *кћићорски модел* односи на сликану представу цркве у руци ктитора (*Abbild des Baues in der Hand*),⁷² а не на архитектонски модел. Супротно овоме, Андре Грабар, говорећи о ктиторској сцени у бугарској пећинској цркви у Иванову и о аморфном облику који цар Иван Александар држи у руци, употребљава термин *модел сћене*.⁷³ Занимљиво је да Грабар термин *модел* овде ставља под наводнике, док када говори о истој функцији архитектуре у рукама ктитора не ставља наводнике. Јасно је да пластични модел — предложак за сликање стене никако није могао постојати, док је за архитектонски модел то могуће само посредно утврдити. Т. Велманс, упркос специфичном изгледу исту представу ктиторске архитектуре у Иванову назива *моделом цркве*.⁷⁴

Суштини проблема прецизне терминологије ктиторске архитектуре највише се приближавају они аутори који, као Гордана Бабић у монографији о Краљевој цркви у Студеници,⁷⁵ говоре о *насликаној цркви* коју ктитор прилаже својим светим заштитницима или Драган Војводић, када говори о ктитору који је приказан са *образом своје задужбине у рукама*.⁷⁶ Писци XIX века су у овом погледу били изворнији и прецизнији, јер су говорећи о ктиторској архитектури употребљавали израз *изображеније* манастира.⁷⁷ Дакле, ктитор светитељу или Христу приноси готову, изведену грађевину, саму цркву,⁷⁸ а не *модел* цркве, што је у складу са веровањем због којег се задужбина и подиже.

⁶⁷ H. und H. Buschhausen, *Die Marienkirche von Apollonia in Albanien: Byzantiner, Normanen und Serben im Kampf um die Via Egnatia* (Vienna 1976) 179.

⁶⁸ Buschhausen, *op. cit.*, 155, 170, 178, 179, 180, 181.

⁶⁹ *Ibidem*, 169.

⁷⁰ *Ibidem*, 182.

⁷¹ *Ibidem*, 180.

⁷² *Ibidem*, 179.

⁷³ *Modèle* (подвукла Ч.М.) *d'un rocher sur lequel se profile une église*. A. Grabar „Les fresques d'Ivanovo et l'art des Paléologues“ Byzantion XXV–XXVII, fasc. 2 (Bruxelles 1955–57) 844.

⁷⁴ *Le modèle de l'église*. T. Velmans „Les fresques d'Ivanovo et la peinture byzantine à la fin du Moyen Age“ 381.

⁷⁵ Г. Бабић, *Краљева црква у Сјуденици* (Београд 1987) 27.

⁷⁶ Д. Војводић „Два прилога проучавању цркве св. Ахилија у Ариљу“ Саопштења XXXIV (Београд 2002) 93.

⁷⁷ М. Ђ. Милићевић, *Манастир Љубосићња*, Гласник српског ученог друштва XXI (Београд 1867) 44.

⁷⁸ Најчешће се наводи да ктитор нуди своју цркву: (*T.M. is*) *offering his church to the Christ* in: P. Underwood, *Kariye Djami* vol. I (New York 1966, 42. (*He is*) *offering his church to the Virgin*, in: E. Kitzinger, *The mosaics of Monreale* (Palermo 1960) 16, или како се црква налази у рукама кћићора: Стојаковић „Les représentations d'édifices réels dans la peinture de Studenica“ *Сјуденица и византијска уметност*

Да је ова претпоставка врло вероватна сведоче и аутори који се баве теолошким значењем ктиторских сцена. Л. Мирковић у расправи о иконографији апсидалног мозаика у цркви С. Витале у Равени⁷⁹ на више места говори о *цркви која се њриноси Христју*, јасно избегавајући термин *модел*. Историчари ктиторског права, такође, врло прецизно говоре о *црквици на руци ктиторора*, *манастирској цркви на руци ктиторора*⁸⁰ или о *којиј(ама) ових ликова владалаца-ктиторора*, како **ктиторорје** (нагласила Ч. М.) *своје држе и њриносе их Богу*.⁸¹

Тек се са истраживањима А. Стојаковић, која је теми ктиторских модела посветила читав низ својих студија,⁸² критички разматра термин *ктиторски модел*. Он се, међутим, и даље неизмењен користи, уз оправдање да је својом дугогодишњом употребом у стручној литератури стекао оправдање и постао *terminus technicus*. У својим каснијим истраживањима А. Стојаковић модификује овај термин употребом синтагме *цркве у рукама ктиторора*,⁸³ и предлаже да се усвојени и уобичајени термин *ктиторски модел* замени термином *ктиторска њредсјава архиекјуре* или *њредсјава ктиторске архиекјуре*,⁸⁴ која би означавала представу стварне грађевине.

Термин који би најбоље описао представу црквене архитектуре на ктиторском портрету, како у монументалном сликарству тако и у другим родовима, а који би изазивао најмање недоумица, био би израз *ктиторска архиекјура*,⁸⁵ односно прецизније, слика изведеног *грађевинског дела*.⁸⁶

Познато је да се црква живописе тек након завршетка грађевинских радова⁸⁷ и то почевши од куполе и са истока. По том редоследу, ктиторски портрет са представом цркве, бар у српској уметности, једна је од последњих у низу композиција које се сликају. Чак и у случају да осликавање храма непосредно следи радовима на архитектури (што је врло редак случај) овакав распоред би давао могућност сликару да слика цркву у руци ктитора према већ изведеној грађевини.

око 1200. године (Београд 1988) 225–230; Б. Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, 294. *Με την εκκλησία στο χερί* in: M. Hatzidakis, S. Pelekanidis, Κοστορία (Athina 1984) 39.

⁷⁹ Л. Мирковић „Мозаици у цркви Сан Витале у Равени“, Иконографске студије (Нови Сад 1974) 137.

⁸⁰ В. Марковић „Ктитори, њихове дужности и права“ 114, f. 2.

⁸¹ С. Троицки „Ктиторско право у Византији и немањићкој Србији“ 45.

⁸² Cf. f. 5.

⁸³ *Les églises au mains des fondateurs* in: Стојаковић, „Les représentations d’édifices réels dans la peinture de Studenica“, 225–230.

⁸⁴ *Ibidem*, 231.

⁸⁵ Овај термин се веома приближава термину *ктиторска њредсјава* који је предложила А. Стојаковић („Ктиторски модели Мораче“, 95, f. 1). Истина је да се, шире узевши, овакав термин може односити и на представе градова у рукама ктитора, али како су оне сразмерно ретке задржаћемо се на овом термину.

⁸⁶ Сличну идеју изложио је и Бендорф („Antike Baumodelle“ 182) када је јасно термилошки разграничио извођења грађевине према моделу (*Wiederholung des Modells*) и према стварној грађевини (*Nachbildung des fertigen Werkes*).

⁸⁷ У Богородичиној цркви у Студеници размак између завршетка радова на архитектури (највероватније 1196. године) и документоване године живописања (1207) износи скоро 11 година.

Како се за највећи део ових композиција може установити тачка гледања са које су цркве највероватније посматране пре сликања, реално је претпоставити да су представе архитектуре у рукама ктитора рађене на основу стварних, изведених грађевина, те да им овај назив у потпуности одговара. Он се уједно приближава већ усвојеном термину *представе стварних грађевина*.⁸⁸

Архитектонски модел и његов визуелни пандан — насликану цркву у оквиру ктиторског портрета, током историје повезује сличан облик, и, у појединим случајевима, иста вотивна функција. Ипак, архитектонски модел у својој више хиљада година старој историји могао је, осим вотивне имати и друге функције, као на пример, у појединим периодима, врло важну конструктивну улогу. Употребом вишезначног термина *кититорски модел* за означавање сликане цркве на ктиторском портрету, долази се до погрешног закључка да је архитектонски модел служио као предложак за сликану архитектуру.

На основу анализе обимне грађе уверени смо да архитектонски модел није служио као предложак за сликану архитектуру на ктиторским портретима, већ да је ова специфична врста сликане архитектуре настајала на основу изведене грађевине. Докази за овакву тврдњу, за сада, само су посредни — архитектонски модели су веома мало документовани у византијској, а самим тим и у српској традицији, што свакако не искључује њихово евентуално постојање. Ипак, са великом извесношћу се може рећи да, уколико су и постојали, овакви модели свакако нису били предлошци за сликање архитектуре на ктиторским портретима. Природа средњовековне слике је симболична и не допушта реалистично сликање. Изнад свега, веровање које стоји у основи подизања и посвећивања храма, као и права која из тога произилазе — као што је право сликања са задужбином — су есхатолошка. Пред престолом Господа ктитор се, надајући се у његову милост на Страшном суду, појављује са својом *црквом*, свакако не са њеном *макејом*.

⁸⁸ Стојаковић, „Les représentations d'édifices réels dans la peinture de Studenica“, 225.

ČEDOMILA MARINKOVIĆ

CHURCH PATRON'S — A REPRESENTATION
OF MOCK-UP OR CHURCH?

TREATISE ON ARCHITECTURAL TERMINOLOGICAL RELATED
TO REPRESENTATIONS IN PORTRAITS OF CHURCH PATRONS

S u m m a r y

The text deals with the church buildings representation on donor portraits terminology in Serbian medieval and Byzantine art. Previous research of this topic has left many open questions and has not succeeded in giving a comprehensive insight into this complex subject. For defining of the problem of the representation of a church building the most important step was to establish a precise and clear terminology, since the commonly used idiom “donor’s (ktetor’s) model” has often proved confusing and misleading.

Key words. Ktetor’s model, representation of a church building, painted image of the church, maquettes, donor with the model of the church, technical model.